

Merre szállnak a „magyar Darvak”?

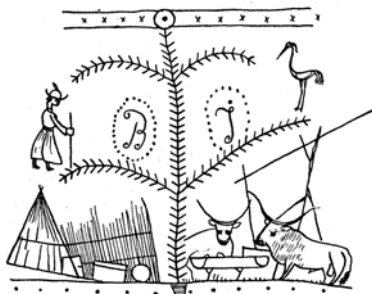
A Daru (Grus) csillagkép nem tartozik a nevezetesebb konstellációk közé, elnevezése sem nagyon régi. A XVI. sz. végén Peter Dirkszoon Keyser, valamint Cornelis és Frederick de Houtman, a Jávara vitorlázó első németalföldi kereskedelmi hajóút navigátorainak csillagpozíció-mérései alapján ábrázolták az 1598-ban készült un. Plancius–Hondius-éggömbön. A holland hajósok táblázata alapján a nürnbergi Johannes Bayer (1572–1625) 1603-ban megjelent nevezetes csillagatlaszában, az Uranometriában véglegesen kialakította a Daru csillagképet, amely a Déli Haltól (Piscis Australis) délebbre, foglal helyet az égen. (Az új csillagképhez elvette a Déli Hal néhány csillagát is.) A csillagképet a Nemzetközi Csillagászati Unió 1928-ban véglegesítette.

A Grus csillagkép hazánkból (közepes földrajzi szélességtől északabbra) gyakorlatilag nem látható. Csillagai a $-37,3$ és $-52,7$ fokos deklinációs öv közt helyezkednek el. Két csillaga emelkedik Magyarországon a déli látóhatár fölé: a $3,0^m$ -s γ és a $4,5^m$ -s λ Gruis. Mivel azonban a legkedvezőbb helyzetben, deleléskor is csak 5° , ill. 3° magasságig emelkednek, a légköri fényelnyelés miatt pusztán szemmel nem is észlelhetők. Emellett az alacsonyan delelő csillagokat már egy kisebb domb, fák, bokrok eltakarják.

A szakmai körökben elfogadott Daru mellett azonban a magyar népi csillagnevek közt is kellett léteznie egy „Darvak” csillagképnek. Erről nyomtatásban Lugossy József (1812–1884), a debreceni Református Kollégium sokoldalú professzora adott először hírt. Lugossy, akit a Kollégium történetírója „A legcsodásabb hatású professzorok közé tartozóként” jellemez, elsősorban irodalomtörténettel, nyelvészettel foglalkozott – a latin, görög, héber nyelvek mellett már fiatalon elsajátította az angol, arab, perzsa, tibeti nyelveket –, de tanított fizikát és geometriát

is. (Ő rejtette el az 1857-ben hullott, híressé vált kabai meteoritot, amelyet a bécsi császári gyűjtemény erőszakkal próbált megszerezni.) Az 1830-as években fordult a figyelme – talán a német Grimm-testvérek munkájának hatására – a szellemi népraiz (mese, monda, eredetmagyarázat) akkor kialakuló tudományága felé.

Érdeklődését különösen a népi csillagés csillagképnevek keltették fel. 1840-ben Berlinben a kronológia és csillagmitológia akkori híres szakértője, Christian Ludwig Ideler (1766–1846) előadásait hallgatta. A német professzor megígértette vele, hogy összegyűjti a nyugat-európai tudósok előtt addig ismeretlen magyar népi csillagneveket és mondákat. Lugossy József ekkor vált a magyar népi csillagnevek rendszeres kutatójának úttörője.

Szaru sótartó díszítése, daru-ábrázolással

Nagy szorgalommal látott a népi csillagismeret gyűjtéséhez, de sajnos gazdag anyagából csak töredékeket közölt nyomtatásban. (Ideler könyvének egy fejezetét ismertette, magyar vonatkozású kiegészítésekkel, a Tudománytár 1840. évi kötetében; és egy terjedelmes tanulmányt a Tejút elnevezéséről az Új Magyar Múzeum 1855. évi számaiban.) Amikor azonban 1854-ben Ipolyi Arnold (1823–1886) kiadta híres Magyar Mythológiáját, Lugossy rendelkezésére

bocsátotta név-gyűjtését. A 250-nél több csillagnevet felsoroló lista meg is jelent a munka 580–583. oldalán. Tévedései, hibái ellenére maig értékes kiindulópontja a népi csillagismeret kutatásának.

Itt találjuk meg a „magyar Darvak” említését, két formában is. A „Darvak vezére” bizonnyára a konstelláció legfényesebb csillagát jelöli, míg a „Darvak hugya” az egész csillagképre vonatkozik. Ismeretes, hogy a „hugy” az ó-magyar nyelvben csillagot jelentett. A XVI–XVII. sz-ban már kiszorult a beszélt nyelvből, és csak csillagképeknél maradt fenn: Szekér-hugy, Kasza-hugy (Orion) stb. A „Darvak hugya” névhasználat ezért nem csak hitelesíti a megnevezés népi eredetét, hanem annak régiségét is igazolja! Lugossy azonban egyik klasszikus csillagképpel sem tudta azonosítani.

Vonuló darvak

A daru egész Euráziában már az ókortól megbecsült madár volt. Nálunk a szép darutoll még a XX. században is a legények, pásztorok süvegét ékesítette. Egykor drágán árulták a darutollat. Falusi portákon díszmadárként tartották a darvakat. Költőink gyakran említették verseikben, többnyire a vonuló darucsapat V-alakját. Arany János azt is tudta, hogy „Egy daru ék, csúcsán a darvak vezére” száll. (Buda halála)

Valaha fontosabb, kultikus szerepe is lehetett a madárnak. Kálmány Lajos (1852–1919), a kitűnő néprajzi adatgyűjtő, az 1880-as években még feljegyzett olyan gyermekmondókát, amelyben arra kéri a darvat, hogy menjen fel az égbe, hozza el a Napot, a meleget. Bukovinai magyar (csángó) gyermekek

csoportos játéka volt a „darvazás”, a madár-csapat jelképes helyhez kötése. Úgy látszik, hogy egykor a darumadár közvetítő volt a földi és égi világ közt. A sáman, táltos is darutollal ékesítette magát. Kálmány szerint nyelvrokaink között pl. a finneknél a daru a tűzisten madara. A nyelvész-etnográfus Erdődi József (1908–1980) még hallott arról, hogy a XIX. sz. végén Vágújhelyen a madarak útjának tudták a Tejutat. „Ezen az úton nem csak darvak repülnek, hanem a tavaszt hozó összes madarak”. Kutatásai szerint az uráli népek – nyelvrokaink is –, pl. a permjások ismertek egy „égi darut” (Erdődi J.: Uráli csillagnevek... 1970, 140–141. o.). De ez nem maga a darumadár, hanem az útja. Magam a Darvak csillagait a téli esték égen sejtettem, mert ekkor indokolt fohászzkodni, hogy darvak hozzák el a Napot, a meleget. De ez csak feltevés volt.

Kevésbé volt aggályos az 1900-as évek elején, a csillagos égen és a néprajz terén egyaránt járatlan Toroczka Wigand Ede (1869–1945), aki az Ipolyi-Lugossy névjegyzékben talált az azonosítatlan darvakra. Kiböngészte, hogy létezik egy „hivatalos” Daru (Grus) csillagkép. Minden néprajzi alap nélkül azonosnak tekintette a Bayer-féle Grust a magyar Darvakkal: a fényesebb γ Gruist a Darvak vezérével, a halványabb λ -t a Daruval azonosította. Fel sem merült benne a gondolat, hogy honnan ismerhették volna a magyar földművesek, pásztorok a holland hajósok alkotta csillagképet, vagy Bayer atlaszát. Ő maga soha sem látta, senki meg nem mutathatta neki a szakcsillagászok Daruját, mert akkor tudhatta volna, hogy ezek a csillagok nálunk nem láthatók! (Toroczka Wigand E.: A magyar csillagos ég. A MNM Néprajzi oszt. Értesítője, 1914. 15. évf. 283, 285. o.) Az általa jelölt Darut tehát – mint több más kiagyalt valótlanságot – nem létezőnek tekinthetjük.

Toroczka Wigand Ede munkálkodása azonban durva tévedések forrásává vált. A komoly szaklapban megjelent cikkének megállapításait az égboltot ismerő csillagászok is ellenőrzés nélkül átvették, és így Kulin György nagy olvasottságú könyvé-

be, a Távcső világába, és Bödök Zsigmond Harmatlegelőjébe. Ennek alapján pedig nyelvészek és néprajzkutatók (pl. Zsigmond Győző) is elfogadták a durva tévedést.

Tanulság egy 400 éves iskolai feladatban

A „magyar Darvak” égi hollétére azonban mégis fény derült, egy négy évszázados diák jegyzet alapján! Ezt az iskolai latin fordítási leckét Lugossy fejtette ki egy 1641-ben nyomtatott könyv bőrkötésű fedőlapjából. (Ma az MTA Könyvtárban, K73 jelzet.) A nagyon rongált, helyenként hiányos, nehezen olvasható kézírás Publius Vergilius Maro (i.e. 70–15.) *Georgica* c. tankölteményének prózai magyar fordítását tartalmazza, amelyet felsőbb osztályos diákok készíthettek. A címet Paraszti munkáknak fordíthatjuk, a négy eclogára felosztott költemény voltaképpen egy parasztnaptár. Felsorolja, hogy az év egyes időszakában a földművesnek, állattartónak milyen teendői vannak, miféle munkákra kell felkészülnie.

Ennek a nagy múltú műfajnak első ismert emléke Hésziodosztól maradt ránk, kb. az i.e. VIII. sz.-ból. A szerzők – Vergilius is – a gazdaság körüli teendőket nem hónapok, napok szerint sorolják fel, hanem az égbolt mindenkori helyzete alapján írják le az egyes időszakokban. Ahhoz igazítják a tennivalókat, hogy milyen fényesebb csillagok, jelentősebb csillagképek bukkanak fel hajnalban, illetve melyek tűnnek el alkonyat után a nyugati látóhatáron. Ezért Vergilius művében is számos, a maiakkal jól azonosítható csillag, ill. csillagkép neve fordul elő.

A prózai fordítást először a jeles oktatástörténész, Mészáros István ismertette, 1977-ben. A füzet bal oldali lapjaira (verso) a latin szöveget másolták le, a jobb oldalon (recto) a magyar fordítás olvasható. Úgy vélte, hogy a kéziratot legalább négy személy készíthette. A fordítás szövegeibe betoldások, kiegészítések, helyesbítések találhatók, néhol az egyes szavak fölé újabb javítást írtak. A füzet tartalmát Kecskeméti Gábor dolgozta fel és látta el magyarázattal. (Megjelent önál-

ló kötetként: Kecskeméti Gábor és Borzsák István „Régi magyar iskolai *Georgica*-fordítás”, Budapest, 1993.) Megállapították, hogy a fordításhoz Szenczi Molnár Albert (1571–1634) 1604-ben kiadott híres szótárát használták. Mészáros úgy sejtette, hogy talán debreceni diákok munkája, Kecskeméti a nyelvjárás alapján erdélyi iskolára gyanakszik. Feltehető, hogy 1604 és 1641 között készült, mindenképpen a XVII. sz. első felére keltezhető.

A Darvak csillagkép (Hyadok) és a Fiasztúk (Plejádok)

Számunkra az a legérdekesebb, hogy a fordítók a magyar szövegben gyakran nem a latin-görög csillag-, vagy csillagképnevek szótári megfelelőjét írták, hanem a magyar népi megnevezést használták fel. Néhol a klasszikus elnevezés és a magyar népi csillagnév együtt szerepel. Például a Nagy Medvét szinte mindenütt Göncöl szekerének, a Plejádokat „fias tik”-nak fordították. Ez a magyarosított fordítás lehetővé teszi, hogy a mai „hivatalos” csillagképekkel azonosíthassunk olyan népi eredetű magyar csillagneveket, amelyeknek helye az égen eddig ismeretlen volt. (A következőkben a teljes latin szöveg idézését, terjedelmi okból mellőzöm. Megtartottam azonban a XVII. sz.-i magyar helyesírást.)

Az I. ecloga 138. sorának magyar fordításában bukkanunk először a Darvakra: Vergilius itt a következő csillagokat sorolja fel:

„Pleiadas, Hyadas, claramque Lycaonis Arcton”

Ezt az egyik diák ekként ültette át magyar nyelvre:

„...a’ Fiastyuknak, Esözöknek az darvak hugya, es a’ vilagos medvejenek, U. m. Gönczöl szekerenek csillagat”. („A „világos Medve” itt fényes csillagokból álló Medvét jelent.)

A Hyadok a Bika (Taurus) fényes α -ja, az Aldebaran körüli, pusztá szemmel is jól látható csillaghalmaz. A római császárkorban kialakult legenda szerint a Hyadok nimfák, akik bátyjuk halálát siratják: nevük értelem szerűen „Esőhözök”-at jelent. Az őszi esős évszak kezdetén tűnnek fel az esti égen. (L. pl. Bartha L.: A csillagképek története, 293–294. o., 2010.) Diákunk azonban a görög-latin mitológiai elnevezés után odaírta a magyar népi nevet is: Darvak hugya.

Azonosításunkat alátámasztja a 217–218. sor: „candidus auratis aperit cum cornibus annum // Taurus et averso cedens Canis occidit astro,”

Az egyik diák magyar fordítása:

„...a’ fényes Bika, darvak hugya czillagh megh nittyza az esztendőt aranyas szarvajval, es elenben az eb nevű czillagh neki engedven el megyen”. (Az „eb nevű csillag” a Sirius-nak értelem szerű szerinti fordítása, nem magyar népi elnevezés!)

Itt a „fényes Bika” az α Tauri, (Aldebaran) amely után a fordító megint beírta a magyar népi „Darvak hugya” nevet.

A „magyar Darvak” csillagképe tehát a Bika (Taurus) fejét jelző α Tauri (Aldebaran), amelytől valóban V alakot mutatva halványabb csillagok mintegy 4° kiterjedésű sora nyúlik nyugat felé: γ , a δ , a Flamsteed 68 sz., az ϵ , valamint a θ^{1-2} Tauri csillagok. A csoport felidézheti a V alakban szálló darucsapat képét, élén a fényes Aldebarannal, a Darvak vezérével. A „magyar Darvak” képzetének kialakításához hozzá járulhatott, hogy a költőző madarak akkor érkeznek, amikor az égi Darvak az esti szürkületben nyugaton eltűnnek, és az őszi időszakban, a Hyadok esti felbukkanásakor vonulnak délre.

Az Egykezü csillag és az Óriás

A Vergilius-fordítás a Darvakon kívül más, eddig azonosítatlan magyar csillagnevet is tartalmaz. Az I. e. cloga 204–205. sorában latinul ezt olvassuk:

„Praeterea tam sunt Arcturi sidera nobis // Haedorumque dies servandi et lucidus Anquis”

Az egyik fordító így ültette át magyar nyelvre:

„Annak felette nekünkis ugi kel rá vigyaznunk az egykezü czillagra, es az szilkes czillagr idejeire, es az Orias szemoldokere...”

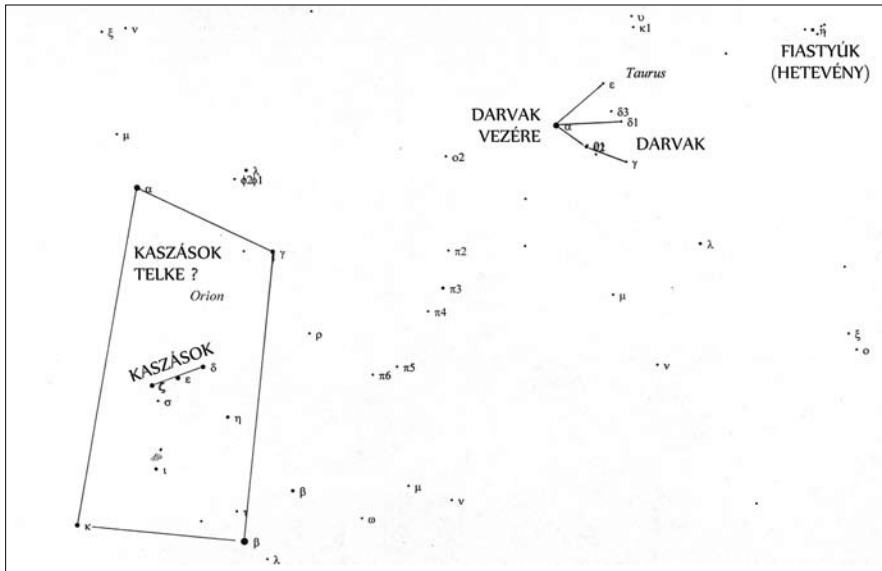
Ezekben a sorokban három népi csillagnévre bukkanunk, amelyeknek a görög-latin megfelelője Vergilius költeményéből olvasható ki:

– Az Arcturus (α Bootis) az Ökörpásztor legfényesebb csillaga az „Egykezü csillag” talán a környezetében levő közepes fényű csillagokkal együtt. Ezt támasztja alá a 229. sor fordításához fűzött kiegészítő beírás „A fényes Bootes” (főleje írva:) „Eg kezü czillag”.

– A „Hoedi” vagyis Kecskedák (Gödölyék) a Kocsihajtó (vagy Szekeres) ζ -ja és η -ja, közel a csillagkép legfényesebb csillagához, a Capellához (α Aurigae), amelynek latin neve anyakecskét jelent. (A Gödölyék és a Kecse nem magyar népi név, már Aratosznál is előfordul az i.e. III. sz-ban.) Feltehetően a Capellát és a mellette levő két „Gödölyét” nevezte el a magyar népi képzet „Szilkes csillagnak”. Nem azonos a „Szilkehordóval”, a Sirius egyik magyar nevével

Az „Óriás szemöldöke” a szöveg alapján nem azonosítható pontosan, de az „Anguis”, azaz Kígyó ezen a helyen a Sárkány (Draco) csillagképre vonatkozik. Vélhetőleg ennek egyik részét látta a magyar nép „Óriás szemöldökének”.

Az Óriás holléte felől némileg útba igazít a 245–246. sor fordításának más kézzel írt kiegészítése. A latin szövegben a Nagy és Kis Göncöl közt S alakban húzódó Sárkány (Vergiliusnál „Kígyó”) csillagait így ültették át magyarra:

A Darvak csillagkép égi elhelyezkedése

„...az Oriás szemöldöke itt ki tekeredik kebeles hajlasával: ... Az Gönczöl szekere az öcczivel...”

A Kígyó „kebeles hajlása” a Draco csillagkép S-alakjára utal, mivel a latin „sinous” görbület, kanyarodót jelent. (Még a XIX. sz. elején a szak kifejezések magyarítói a sinus-görbét „kebel”-nek, a cosinust „pót-kebel”-nek nevezték!) Kétségtelen, hogy az Oriás valahol a Draco csillagai közt kereshető.

Szinte családias hangulatú a két Medve együttesének magyar megnevezése: „Gönczöl szekere az öccsivel”. Ez a megnevezés alighanem a fordító diák leleménye.

Néhány sorral előbb még egy csillag-névre találunk a fordításban: a „stella Coronae” – mai nevén Északi Korona (Corona Borealis) magyar fordításban (222. sor):

„a’ ragyogo Koronanak Gnosia czillaga, Orias verme”

Ennek alapján a magyar „Oriás verme” az Északi Koronával azonos. (A „Gnosia-csillag” a Korona egyik görög-latin név változata, szó szerint Krétai nő csillagát jelenti. A görög monda szerint Minosz kréta király leányának, Ariadne koronája volt.). Talán

a félkört alkotó csillagok sora keltheti a „verem” (gödör) képzetét.

Az 1600-as évek diák-feladata alapján végeredményben a következő magyar népi csillagneveket azonosíthatjuk:

Darvak = Hyadok a Bikában.

Darvak vezére = Aldebaran, α Tauri a Hyadok „élén”.

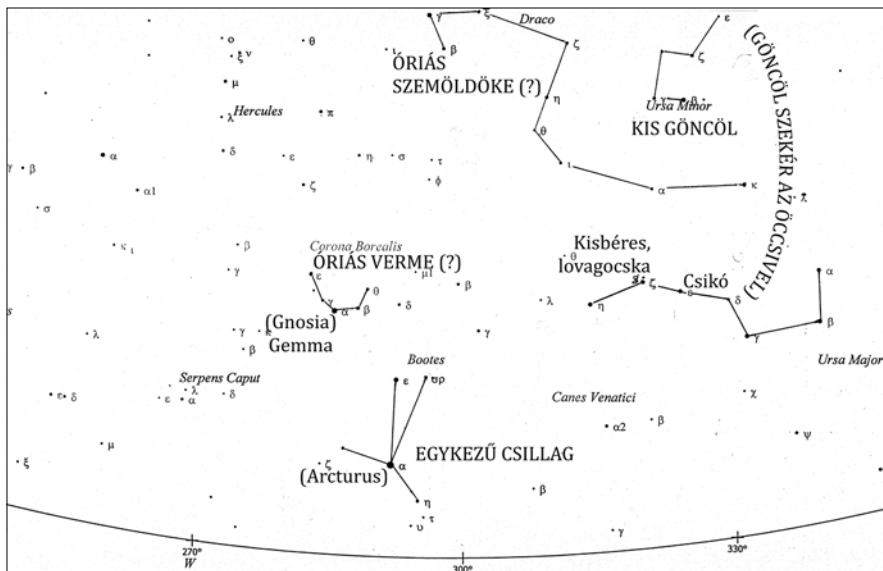
Egy kezű csillag = Arcturus, α Bootis és környezete az Ökörpásztorban.

Oriás szemöldöke = A Sárkány egy része (talán az egész csillagkép).

Oriás verme = Északi Korona (Corona Borealis, α -ja, a Gemma, vagy Gmosia-csillag.)

Szilkes csillag = a Szekeresben (Kocsi-hajtóban) a Capella, α Aurigae, és környéke (ζ , η , és talán az ϵ Aurigae).

Néhány névjegyzékben a magyar Oriás csillagképet (Toroczkai Wigand aaptalan találgatása nyomán) az Orionnal azonosították. Ez azonban, mint a fentiekből kitűnt, tévedés. Ugyancsak okori görög-latin elnevezés a Hyadok „Esőzők”, és a ζ és η Aurigae Gödölyék elnevezése, amelyet a magyar nép ilyen néven nem ismert. Görög-római név

Az Egykezü csillag, az Óriás verme és az Óriás szemöldöke

– és nem magyar népi eredetű – a Bootes-Arcturus „Pásztor” megnevezése, mivel a csillagkép értelemszerűen „Ökörpásztor”-nak fordítható. Valószínűleg a fordítást készítő diákok egyikének ötlete volt, hogy a Plejádok (Fiastyúk) görög eredetű, Maia nevű csillagát a „fias díszé”-ként fordította. Más néprajzi adatgyűjtés ezt az elnevezést nem találta.

Figyelemre méltó, hogy a fordítást készítő diákok szinte minden csillag(kép)nevet igyekeztek a magyar népi névhasználattal is jelölni! Gyakran a klasszikus név magyar megfelelője mellett odaírták a népi csillagnevet. Ezek a tanulók a magyar irodalmi nyelv kialakulásának korában éltek. Közel Balassi Bálint és Rimay János korához, kortársai voltak Pázmány Péternek, Szenczi Molnár Albertnek – akinek szótárát is használták –, a magyar Biblia-fordításoknak és hazai nyelvű prédikációgyűjteményeknek. Nem hamisították meg

a római költő sorait azzal, hogy csak a magyar nép névhasználatát alkalmazták. A fordításban ott találjuk a többnyire latin csillagnevek „hivatalos” magyar megfelelőjét. De mintegy szótárszerűen azt is beírták, hogy nálunk hogyan nevezi a nép ugyan ezeket a konstellációkat. Ily módon tájékoztatták a latin nyelvet nem ismerő, és a tudományban sem jártos (elképzelt) olvasót, hogy melyik csillagképről van szó. Törekvésük négy évszázad távolságából is megbecsülést érdemel.

A másik tanulság, hogy Lugossy József átböngészte a nehezen kibetűzhető kéziratot, mielőtt 1854-ben az Akadémiának ajándékozta. A diák-fordítás magyar csillagnevei megtalálhatók az Ipolyi Arnoldnak átadott névsorban. Ő maga azonban nem azonosította ezeket a megnevezéseket, vagy legalább is nem közölte. Erre csak másfél évszázad múlva került sor.

Bartha Lajos